

мала своїм завданням не стільки Хозарію, скільки Русь, і ся гадка здається мені досить серйозною. По старим зв'язкам з Хозарією, по старій пам'яті її зверхності над Чорноморщиною та Подніпров'ям, осідком сеї нової руської сили¹, що, по словам Фотія, раптом в тім часі вибуяла, «підбивши собі сусідні народи і з того запишавшись»,— Візантія справді могла за базу своєї акції взяти Хозарію, і тим не трудно було б пояснити, що в панонській легенді (і у Гавдеріка) виступає се як місія до хозар. Але дійсна програма тодішньої акції на Чорномор'ї мусила бути звернена на Русь. Акції досить складної і многосторонньої, очевидно. Зовсім певні, сучасні свідки: патр. Фотій і анонімний біограф імп. Василя — говорять про тодішні заходи цісаря і патріарха про те, щоб не тільки замирити Русь і забезпечитися від нових походів з її боку, але й устави й моральні зв'язки з нею через поширення християнства (імператор прихилив до згоди руський нарід, «необорний і поганський», задарюючи його багатими дарунками, «золотими, срібними і шовковими одежами», «а завівши з ним згоду і приязнь, намовив охреститись»). Ми мусимо, отже, кажу, уявляти собі дуже широку, складну й многосторонню роботу, підняту в сім напрямі і для сеї мети — не тільки політичного, а й культурного характеру. Вона мусила містити в собі багато й з того, що пізніша легенда перенесла на часи Володимира, між іншими, через помішання імператора Василя Македонянина з Володимировими сучасниками Василем і Константином (Василь Македонянин настав тільки 866 р., і акція на Русі почалась перед ним, але він, очевидно, хвалився потім її успіхами як своїм ділом і справді зв'язав з своїм іменем).

Одним з складників сеї акції могло справді бути «устроєніє» руського письма в зв'язку з організацією християнської проповіді і богослужіння на місцевій мові в першій руській епархії, заснованій тоді, по словам Фотія. Полишаючи будучим дослідам можливе висвітлення сього питання, я поки що підчеркну тільки, що в сучаснім стані наших відомостей ми можемо прийняти ці часи, після 860-го року, за той момент, коли східнослов'янське письмо бралось на службу церкви як її знаряд.

Досі не викрито нічого, що йшло б безпосередньо з сеї

¹ Про те, що осідком сеї Руської держави не було саме Чорномор'я вже, а дальші краї, по всій очевидності Київ, див. «Історію України-Руси», I, с. 393 і дд. Тим самим відпадає стара гіпотеза Голубінського, що місія 860-х рр. мала завданням працювати серед «таврійських Русів»: могли там робитись приготівчі заходи, але дійсна мета лежала в політичнім осередку тої Русі.

першої епохи східнослов'янської книжності. Але се не може служити аргументом проти її існування. Легко собі уявити, що скромні продукти першого століття руської єпархії, чи місії, зникли під великою масою слов'янських творів, даних «золотим віком» болгарського царя Симеона і перенесених на Русь за часів Ярослава та його ближчих наступників. Літописець-сучасник підчеркує, що то був, власне, той момент, коли почалась на Русі культура книжності, після попередньої організаційної роботи Володимира і його наступників: «Як то буває, що оден зоре землю, другі засіють, а інші пожнуть і їдять багаті овочі, так і тут: батько Ярослава зорав і зробив землю легкою — просвітивши хрестом, а Ярослав засіяв книжними словами серця вірних; ми ж пожинаємо, користаючи з книжної науки» (Іпат., с. 107). Не вважаючи на дуже енергійні заходи Володимира коло християнізації та поширення візантійської культури (які виявилися, між іншим, і в примусовім, як виглядає з літописного оповідання, забиранні дітей «нарочитої чади», заможніших і родовитіших людей, «на учение книжное»), тільки в середині XI в. можна було повести якусь ширшу, колективну роботу не то що літературну, але просто-таки книжну, звернену на збільшення книжного запасу, виготовлення перекладів нових, копіювання давніших слов'янських перекладів. Про се головню говорить літописне оповідання як про заслугу Ярослава: він збирав «писців» і поручав їм перекладати книги з грецької і списувати готові вже твори, оригінальні й перекладні, головню полуденнослов'янські.

Першу датовану рукопись (т. зв. Остромирове Євангеліє, списане, правдоподібно, в Києві) маємо з 1057 р. Першу монументальну датовану напись, т. зв. Тмутороканський камінь (напись кн. Гліба Святославича), з 1068 року. Отже, пройшло більше півстоліття (60—70 літ!) дуже енергійних заходів коло поширення християнства і візантійської культури, які не спинялись навіть і перед примусом («бъ благовѣрие его съ властію съпряжено», «його побожність мала і власть»,— завважав про Володимира Іларіон), перше ніж вони виявили себе в книжній традиції. Нема великого дива в тім, що попереднє століття, від першої грецької місії і заснування «руської» єпархії до Володимирових заходів, не полишило слідів. А властиво, може, тільки не пощастило досі викрити якихось останків тодішньої письменності і взагалі організації культурної і церковної роботи, поза невеличкими даними старого літопису. Сі, в кожному разі, вказують на значні успіхи християнізації вищих дружинних і двірських верств на про-

язі X в. («християнська Русь» серед вищої дружинної аристократії в договорі 944, згадки про переходи на християнство людей з княжої дружини за Ольги і Святослава, охрещення самої Ольги і т. д.)¹. Отже, що се століття не пройшло дурно для поширення християнства, візантійської культури і греко-слов'янської книжності, втім, властиво, не може бути сумніву². І ми не повинні тратити надій, що в пізнішій книжній запасі ще віднайдуться коли не оригінальні твори, то перекладені, списані або бодай занесені на Україну в сім першій столітті руської церкви і тоді ж засвоєні в місцевій ужитку, не тільки церковній, але й серед тих вищих верств, серед яких передусім ширилось християнство і книжність в перших століттях.

Класовий характер старої церковності і книжності. Тенденційний погляд одного з літописців, котрий поспробував відродити Голубінський, що в тім першій столітті adeptами християнства були варяги, які захопили київський двір і київську дружину, так що християнство на Русі в сім столітті було не слов'янським, а варязьким, не витримав історичної критики і в такому одностороннім розумінні, очевидно, ніяк не може бути прийнятий. Що варязький елемент по своїй рухливості, по своїм зв'язкам, котрі він утримував з різними купецькими осідками, дійсно мусив бути яскравим учасником культурного синкретичного процесу, втім і християнізації, про се нема спору, розуміється. Але що не виключно в сім варязьким крузі йшов сей процес, втім теж нема сумніву, і з огляду, що роля і впливи варязького елемента були короткі і поверхові, далеко важніше те, що робилося поза ним, а не в нім.

Та підчеркування літописцем, що першими adeptами християнства у нас були варяги, хоч тенденційне і одностороннє, має все-таки свою вагу. Воно освітлює нам позицію письменства в перших віках розповсюдження на Київській Україні християнства як релігії вищої верстви — дружинної й патриціанської, міської та двірської. Як знаємо, поняття дружини і купецтва, верстви капіталістів і промисловців, що тримали в своїх руках торгівлю і зноси-

¹ Див. в Історії України, I т., 3 вид., с. 511—2. Там же одмічена звітка Хордадбега з другої половини IX в. про руських купців, що називали себе християнами, про неї нижче. На жаль, і досі не знаю, чи опубліковано що з розкопів Мілеєва, ведених з доручення петербурзької археологічної комісії перед війною на цвинтарі Десятинної церкви, що, по його словам, містив похорони зперед Володимирової доби (пор. там же).

² Ламанський, в цитованій вище студії, поставив сю тезу, що слов'янська письменність на Русі повинна була почати свій розвиток з кінця IX в. як наслідок місії 860-х рр., але не розвинув її.

ни, в тих часах формування київської держави тісно в'язались і обопільно покривались¹. В характеристиках візантійських і арабських письменників сі два ремесла владушої верстви, «Руси» XI—X вв.—воєнна і торговельна, виступають як дві сторони її ролі і діяльності: се воєнна верства, яка живе з того, що збирає у підвладної людності та продає сусідам, як характеризує її, напр., ібн-Росте. Літописець тільки йде задалеко, як я тільки що одмітив, коли з становища своєї теорії варязького походження київської держави хоче представити сю «руську» верству X в. виключно варязькою. Але він стоїть на реальнім ґрунті, очевидно, коли уявляє собі сей дружинно-купецький клас, княжич бояр та «світлих і великих князів», держателів городів, і негоціантів, «гостей», які вели заграничну торгівлю, як головну репрезентантку першого християнства в Київщині.

На Чорномор'ї воно могло знаходити своїх прихильників і в ширших верствах. В Київщині ж візантійська місія передусім мала на меті позискання правлячого класу, і обставини дійсно сприяли сьому, остільки ся вояцько-купецька верства мала нагоду більше стикатись з християнством в своїх зносинах і походах. Там знайомилась вона і з його зовнішньою, декоративною стороною, яка робила сильне враження своєю розкішшю і естетикою, і з внутрішнім змістом, який уявлявсь їй передусім, очевидно, як інтересний комплекс різного таємного, віщого знання і могутньої магії, як я вже то вказав попереду.

В візантійських історіях чуд (в житті Георгія Амастридського і Стефана Сурозького) заховались епізоди, які оповідають про різні знаменія і чуда, які діялись під час нападів Русі на візантійські краї, робили на напасників велике враження і приводили їх до навернення на християнство. Чи чуда, чи не чуда, але тут маємо, очевидно, зовсім реальний відгомін того враження, яке робило християнство, його зверхні декоративні форми, його чудодійні можливості, нарешті, його культурний і навіть гуманітарний зміст на сих русинів, які опинялись чи то в ролі наїзників-бандитів, чи то в ролі гостей-негоціантів, чи, нарешті, в службі візантійському цісареві, в помічних полках,

¹ Тому даремними здаються мені зусилля Келтвяли в новішим виданні його «Історії русской литературы» (1913), в котрім він особливо різко підчеркнув класовий, аристократичний характер староруського письменства, розділити його на дві окремі течії: дружинну і міщанську. Теоретично се мало правдоподібне, бо дружина і патриціат були тісно зв'язані між собою, власне на нашім Подніпров'ї, і конкретно зроблена ним проба такого розділу не витримує критики.

посиланих київськими князями цісареві. (Відомості про такі помічні руські полки, на візантійським утриманні, маємо з початків X в., в морським поході Імерія на арабів коло 910 р., і вони, очевидно, брали участь в візантійських війнах і перед тим і потім.)

В паралелю оповіданням візантійських житій IX в. про навернення руських напасників-піратів можна поставити звістку ібн-Хордадбега, з другої половини IX в., що руські купці, які «з далеких слов'янських країв» привозять дорогої хутра до чорноморських портів, називають себе християнами, отже, між тим руським купецтвом бувало вже чимало християн ще тоді, приблизно в часах першої візантійської місії на Русь. З пізнішого часу, X—XI вв., можна вказати теж, що наші київські писання, коли говорять про походження того чи іншого подвижника християнства, то виходить, що то були дружинники, як варяги-мученики, княжі дворяне, як перші печерські постриженці, або купці, як звісний Ісакій Затворник. Так що хоч з старого, ще чорноморського розселення християнство й різні інші доктрини, правдоподібно, в деякій мірі проходили і в ширші маси, а з переходом на християнство князів та бояр і челядь їх, чи відразу чи згодом теж, очевидно, в значній кількості приймала нову віру, але все-таки в перші віки свого поширення в Київській Україні християнство мало виразний характер віри двірської, панської, міської, в протиставленні до селянської і простої людності, яка жила в старих «поганських» звичаях.

Так виразно й говорить мніх Яков (в Правилах м. Йоана, з другої половини XI в.), що прості люди вважали християнські обряди річчю князівською та боярською. Як я підносив то вже не раз, народна маса християнізувалась дуже поволі, християнство демократизувалось ще повільніше і, властиво, до повної демократизації таки й не дійшло, не вважаючи на деякі сприятливі моменти (як, напр., протикатолицький і протиуніатський рух кінця XVI в., котрого найяскравішим виразником був Іван Вишенський).

Я вже се одмітив, що грецька місія, вислана на Русь в 860-х роках, і її наступниця — вища грецька єрархія на Україні, мала своїм завданням позискати для Візантійської імперії та її правительства урядові і взагалі провідні верстви Руси-України. Перехід київської династії на християнство з погляду візантійців був переходом її на підвладне, свого роду васальне становище супроти імперії. Се найбільш ясно висловив один з пізніх патріархів кінця XIV в. (1393) в своїм листі до московського князя з тої нагоди, що той заборонив поминати в церквах свого кня-

зівства візантійського цісаря. Патріарх пояснює сьому самостійникові, що імператор ромеїв заразом цар і самодержець «всіх християн», «не можна мати церкву і не признавати над собою власті царя», бо власть царська і церков поняття нероздільні¹. Без сумніву, на сім становищі стояла грецька ерархія весь час, не самі тільки двірські й правительственні візантійські круги, і від першої появи своєї на Україні всі ті митрополити й єпископи, що проходили з Візантії на Україну, вважали себе до певної міри також і політичними представниками Візантії, сторожами престижу й інтересів імперії.

Володимир заходивсь коло християнізації своєї держави, без сумніву, теж з мотивів політичних передусім: в інтересах скріплення своєї власті й її піднесення всіма релігійними й культурними засобами ромеїв² — і умів поставити в своїй державі церкву на ту ж позицію, на якій вона стояла супроти світської власті в Візантії: на становище сторожа богоустановленого авторитету сеї власті супроти підданих, громадянства, втім і вищих його верств, на яких власть спиралась. Як у Візантії, так і на Україні, за її взірцем, ерархія і духовенство взагалі, користаючи з опіки власті і звертаючись до неї по поміч кожного разу, як чули потребу в світським аргументі на скріплення свого морального авторитету, з свого боку, вважали своїм обов'язком стеретти прерогатив і поваги власті, не вдаючись у ніяку демагогію. Проти всяких претензій та обвинувачень громадянства брали вони звичайно в оборону репрезентантів влади, династію і вищі верстви, які її окружали та служили опорою і представництвом.

Такий тісний обопільний союз між урядом та урядовими і владущими верствами, з одного боку, і ерархічно-церковними — з другого, в своїх наслідках виробив для перших певний релігійний декорум, для других — обов'язковий офіціозний курс, котрий вони загалом дотримували досить щиро і вірно.

Церковні круги не тільки завзято доводять, але таки встигають в значній мірі прищепити правлячій династії, вищій воєнно-бюрократичній верстві і всьому боярству, з котрого вона рекрутується, се переконання, що найвища окраса, найбільша слава для них — се виступати в ролі опікунів церкви, ктиторів монастирів і церков, хлібодавців попів і ченців, які роблять їм славу в віці сім і будучім.

¹ Про сей епізод в III т. Історії України-Руси, 2 вид. с. 260.

² Я розвинув і уаргументував сю гадку свого часу в Історії України-Руси, I т., 3 вид., с. 502 і дд., тут не повторюю сеї аргументації.

Як ми знаємо, священник в оточенні князя чи боярина дуже скоро став неминучою фігурою, в ролі духовника, радника, секретаря; двірська церква була невідлучним атрибутом не тільки княжого, але й боярського двору, так що в Києві XI в. такі церкви рахувались на великі сотки. Сини і внуки Володимира похваляються за знання письма, замилювання до церкви, книг і освіти. Один внук Святослава, Святоша-Микола, записується в літописах Печерського монастиря як взірцевий аскет і чудотворець; другий, Всеволод, дає початок широко прийнятому потім звичаєві — приймати постриження бодай перед смертю, щоб на той світ явитися в «ангельському чині». Бояре один перед одним пописуються щедрими милостинями й багатими пирами, які вони справляють духовенству, навіть монахам, навіть у самих монастирях, запрошуючи туди своїх знайомих, чоловіків і жінок і ставлячи собі пунктом гонору «угостити» монашу братію до страти чуття. Вони поставляють собі в честь пильне виконання різних церковних обрядів, поклонів, постів, котрі поручав візантійський аскетизм, і т. под.

Не можемо, розуміється, узагальнювати і розтягати сього на всю верству, на всіх її членів, але, без сумніву, сей новий християнський декорум находив у ній багато ширих adeptів, які доходили навіть до найвищого тодішнього візантійсько-християнського ідеалу: відрікалися світу, хазяйства й родини, роздавали майно на церкви й бідних та йшли в монастирі, в затвори і доказували чуд самовідречення і «умертвлення плоті» безконечними молитвами, «бдіннями», гострими постами і такими іншими речами, що служили потім темою і прикладом для різних побожних історій, на взір візантійських патериків¹.

Зате нову віру і церкву зроблено нешкідливою з соціального погляду. Розуміється, вона вже з Візантії прийшла доста «обробленою» з сього погляду, особливо оскільки стала поширюватися згори, візантійською ерархією, при участі правительства і боярства, а не йшла самостійно, дорогою безпосередніх стичностей з християнською людиною. Але історія візантійської церкви містить все ж таки епізоди виразних конфліктів духовенства, особливо — монахів, з офіційною доктриною та гоненій, котрі накликали вони на себе і вміли переносити стоїчно. В українській церкві не знайдемо сього, хіба бліду тінь — в суперечках з приводу посту. Не подибуємо в сій добі й чогось подібного до соціально-опозиційного характеру болгарського

¹ Матеріал в моїй Історії України-Руси, т. III, вид. 2, с. 403 і дд.

богомилства. Принаймні, не знаходимо якихось значніших слідів того в нашій традиції. В ній наша єрархія, духовенство, церква все виступає незвичайно покійно і навіть припинено супроти князів і уряду, і коли дозволяє собі деяку фронтду супроти боярства і княжних агентів, то робить це під знаком всякої лояльності до особи і уряду свого князя. Се опозиція незвичайно лояльна, яка дуже рідко важиться перенести відповідальність за надужиття агентів на саме джерело влади — на князя.

З другого боку, розповіджені в наших джерелах факти виявляють повну несамостійність церкви та її незвичайну залежність від княжого двору і уряду. Князі не в'яжуться в способах репресій проти яких-небудь неприємних їм інцидентів в церковнім житті (гнів Ізяслава на печерян за постриження деяких з його дворян, утеча Антонія до Чернігова після повороту Ізяслава, арештування ігумена Івана Святополком і т. і.). Духовенство ж у своїх виступах проти особливо неморальних вчинків княжих, які занадто вже ображали суспільну опінію, все незвичайно здержливе. А такі сторони княжого життя, які рішучо розминалися з церковною мораллю, але не йшли проти «духу часу» суспільності, воно за краще вважало таки й зовсім промовчувати.

Та ж здержливість і замовчування дражливих моментів характеризує духовенство і в відносинах його до владущих, двірських та боярських верств. Розуміється, як проповідники релігії милосердя і гуманності, репрезентанти нової віри, духовні не могли цілком ігнорувати занадто вже різких, просто-таки кричучих сторін життя, які будили невдоволення і в людності. Ми знаходимо інтересні виступи проти страшеної лихви, яка нищила економічно слабших в періоди економічних криз та переводила їх на становище невільників (се було, як відомо, приводом до повстання в Києві, в 1113 р.). Читаємо поради відстати від лихви або принаймні вдовольтися нижчим процентом. Єсть кілька порад милосердя в відносинах до рабів і закупів, особливо різкі засуди великих викупів, які хазяї вимагали від рабів і закупів, що викупались на волю («ізігойство»). Я свого часу з можливою старанністю вибрав такі елементи соціального протесту з нашої оригінальної чи бодай притертої в нашім уживанні письменності¹. Вони дуже цінні і цікаві, при загальній сірій безбарвності нашого письменства в соціальних питаннях, як ілюстрації (властиво — натяки) тяжкого становища ниж-

¹ В т. III, вид. 2, с. 390 і дд.

чих верств під час економічної і соціальної кризи, яку переходило особливо українське Подніпров'я в сих часах. Се згадки про тяжкий процент, що, мов «змія», дракон, пожирає убогих нещасливців — «окояяних» бідаків; про багатців, які пильно додержують постів, стримуються від м'ясної поживи, але «поїдають плоть братню», «ріжучи жили і колючи тяжким ножем лихоїмання неправедної мзди тяжкого різу» (проценту). Образи рабів, доведених до розпуки тяжкою працею і нуждою, в воду «вмещущихся и отъ овоихъ рукъ поправившихся отъ насилія», що самогубством покладають край своїй неволі. Постаті князів, які лицемірно умивають руки від злочинств і немилосердностей, яких допускаються їх тивуни та волостелі.

Але сі рідкі виїмки тільки підчеркують ту загальну, як я сказав, соціальну безбарвність нашого старого письменства, тенденцію духовенства обминати дражливі соціальні теми, неприємні для владущої верстви — сих опікунів і кормителів церковних, а обертатись в сфері мотивів соціально індіферентних: захвалювань посту, молитви, щедроти до церков божих.

Навіть той соціально-революційний зміст, який містить в собі християнська доктрина рівності й спільності, воно не розвивало, а скорше нейтралізувало своєю проповіддю покори, послуху, пасивністю перед невідомою божою мудрістю й її справедливістю, яка виявить себе як не на сім, то на другім світі. Основною нотою церковної проповіді і письменності все зіставалась пасивна покора і резигнація, а не боротьба з світовою кривдою за кращу долю на землі.

Інтересно, супроти сього, було б почути голос тих проповідників народного християнства, що заносили на Україну богумильські та всякі інші еретичні ідеї про демократичного Христа, ворога багатих і приятеля бідних, про панування в світі злої сили, котра відсунула на далекий план доброго Бога, і т. д., котрих відгомони ми знаходимо потім в усній словесності. На жаль, в писаній літературі ми не чуємо сього голосу: вона зоставалася весь час в руках представників офіціальної, високої церкви, виключно або настільки переважно, що еретичні голоси до нас не дійшли чи, принаймні, досі не викриті в нашім письменськім запасі (застереження, котре треба завсіди пам'ятати, коли чогось не маємо в нашім матеріалі, — я не буду повторяти його більш, раз підчеркнувши його перманентність).

Освіта і школа, їх рівень. Який ще круг захоплювала ся письменність і літературна творчість, диригована ера-

хічними і церковними кругами? Як широка була верства, котра працювала на тім полі, і та публіка, котру вона мала на оці і до котрої зверталась?

Се питання тісно зв'язане з питанням про організацію освіти і навчання, школи й її рівня — питанням багато дискутованим і досі не приведеним до повної ясності.

Великого баламутства в сій справі наробили екстравагантії російського історика XVIII в. Татищева, що між різними додатками повсаджував у свій літопис також і багаті звістки про організацію шкільництва і виховання в душі тих ідеалів, які йому, синові просвіщенного віку, уявлялись по сьому питанні. Очевидно, по його гадці, мали вони служити на заохоту сучасного громадянства в сім напрямі і в докір усяким старовірам, противникам просвіщенних реформ. Так з'явились відомості про князів-меценатів, прихильників просвіти і релігійної толеранції, про школи при єпископських кафедрах і княжих дворах, з наукою різних мов для хлопців і дівчат, і т. д., і вони настільки до смаку припали пізнішим історикам, що література дуже довго не могла попроситись з ними, не вважаючи на явну неавтентичність і тенденційність сих звісток. Навіть після убивчої критики сих татищевських «відомостей», даної Голубінським в його «Історіи русскої церкви», 1880 р., все-таки знаходились, і то навіть серйозні і критичні дослідники старої культури, як Пипін, які не рішаються попроситись з сею приємною фатаморганю і силкуються zostавити за нею бодай якесь значення традиції, «преданія». Але нема що робити, таки треба собі сказати всю правду в очі, що під сими звістками не лежить ніяка традиція — се не більше як своєрідний фальсифікат XVIII в., тільки доволі зручно вложений до літописної перспективи.

З другого боку, як то часто буває, Голубінський, виступивши проти сеї татищевської містифікації, не стримавсь, щоб не перегнути палицю в противний бік, і з усім своїм полемічним запалом став доводити незвичайно низький стан освіти в старій Русі, котра, мовляв, ніколи не могла піднятись над рівнем простої «грамотності». Виїмок він робив тільки для часів Володимира — Ярослава, з огляду на Іларіонове «Слово», котре він оцінював незвичайно високо, і воно навіть в його очах являлось безсумнівним доказом високого рівня тодішньої освіти, організацію котрої, зрештою, засвідчили літописні звістки про примусове набирання дітей до шкіл Володимиром і Ярославом. Ся рішуча, аподектична оцінка, подана з тою категоричністю, якою визначалась вся праця Голубінського, дійсно оригі-